

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR
Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR
Vendégszerkesztő: DÖVÉNYI ZOLTÁN

Tanácsadó és Lektor Testület:

BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), KOCSIS KÁROLY akadémikus (Budapest) PALÁDI-KOVÁCS ATTILA akadémikus (Budapest), SÜLI-ZAKAR ISTVÁN egyetemi tanár (Debrecen), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi tanár (Szeged), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), NAGY MIKLÓS MIHÁLY c. egyetemi docens (Budapest), PAP NORBERT egyetemi docens (Pécs), SUBA JÁNOS térképtárvezető (Budapest), SZULOVSKY JÁNOS tudományos főmunkatárs (Budapest), DEMETER GÁBOR tudományos munkatárs (Budapest)

Címkép: a Zádor-híd

Technikai szerkesztő:
BANCSI PÉTER (bancsi.peter@nye.hu)

Szerkesztőség:
4401 Nyíregyháza, Sóstói út 31/b. Telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:
Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete
MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság
Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:
KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását
a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola
és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottsága támogatja

A folyóirat az Interneten is elérhető: <http://www.nye.hu/foldrajz/sites/www.nyf.hu.foldrajz/files/torteneti-foldrajzi-kozlemenyek-2017-3-4.pdf>

Nyíregyháza, 2017

Nyomdai munkák: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.
Felelős vezető: **Tóth Csaba** ügyvezető igazgató

ÁLLAM VAGY/ÉS ORSZÁG: FOGALMI ÉS TERÜLETI ÜTKÖZÉSEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN¹

HAJDÚ ZOLTÁN

State and/or country: Conceptual and territorial collisions in the
Carpathian Basin

Tribal accommodation and estate areas' supposable territorial order reconstructed by Bálint Hóman shows that the settlement and the arrangement carried a territorial rationality, adapted to geographic conditions. The „concept of Hungary” gradually evolved and the rulers began to call themselves „King of Hungary”. In the Hungarian historical and territorial thinking the question of both „Motherland” and „Great Hungary” (Magna Hungaria) has appeared historically in several ways. Within the geography, the interpretation of the territorial relationship between the natural geographic big territory (Pannon Basin, Hungarian Basin, Central Danube Basin, Carpathian Basin, etc.) and the Hungarian state was an essential issue. This interaction became particularly important in geographic deterministic approaches.

1. Bevezetés

A magyar hatalmi és területi folyamatok szempontjából fontos időszak a „vezérek kora” (a honfoglalástól Szent István megkoronázásáig), bár kevés biztos ismerettel rendelkezünk róla, s azok döntő része is idegen forrásokból származnak. A törzsi szállás- és birtokterületek Hóman Bálint által rekonstruált, feltételezhető területi rendje azt mutatja, hogy a letelepedés és berendezkedés térracionalitást hordozott, a földrajzi feltételekhez alkalmazkodott. Szent István megtörte a törzsszövetségi államot, s helyén létrehozta az abszolutisztikus, „unitárius” berendezkedésű keresztény királyságot, mely alapvetően az egyházra támaszkodott ideológiájában. Ha Szent István két törvénykönyvét elemezzük, akkor azt láthatjuk, hogy a joganyag nagyobb része szól egyházi, mint világi, államszervezési kérdésekről. (Külön, s rendkívül fontos kérdés lenne a két törvénykönyv területi fogalmainak és hierarchiájuknak a feldolgozása, de ez meghaladja a rövid elemzés kereteit.)

Szent Istvánt és közvetlen utódait „Pannónia királya” címmel szólították meg a külső hatalmak képviselői leveleikben. Ez a megszólítás az európai történeti térszemléletet tükrözi, s akár területi igényt is kifejezhetett. Fokozatosan alakult ki a „Magyarország fogalom”, s kezdtek „Magyarország királyának” nevezni magukat az uralkodók. Az Árpád korban a magyar uralkodók különböző

¹ A tanulmány a Változás és folytonosság a magyar térképzetekben: nemzet, területiség, fejlesztés és határpolitika című NN 114468 témaszámú Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) kutatás keretében készült.

területeket szereztek meg (részben békés úton, részben pedig hódítással), s a Magyar Királyság hosszabb időszakra „birodalmi jellegű és berendezkedésű” állammá vált. A magyar uralkodó által ténylegesen uralt terület és a „címtérlet” fokozatosan elvált egymástól.

A magyar történeti és területi gondolkodásban történetileg többféle módon jelent meg mind az „Anyország”, mind pedig a „Nagy-Magyarország” (Magna Hungaria) kérdése. Mást értettek alatta szinte minden időszakban. Napjainkban az 1914-es Magyarország jelenik meg „Nagy-Magyarországgént” és a trianoni Magyarország Anyországgént a legtöbb ember számára.

A földrajztudományon belül lényegi kérdésként jelent meg a természet-földrajzi nagytér (Pannon-medence, Magyar-medence, Közép-Duna-medence, Kárpát-medence stb.)² és a magyar állam közötti területi kapocs, összefüggés értelmezése. Ez a kölcsönhatás különösen fontos szerepet kapott a földrajzi determinisztikus megközelítésekben.

A földrajztudományban 1918-ban megjelenő, majd a két világháború közötti időszakban szinte kizárólagossá vált felfogás, hogy a Kárpát-medence területét mintegy „természetes országgént” fogták fel, s azonosították az akkori Magyarországgal. 1989/90 után ez a felfogás visszatért mind a politikába, mind pedig bizonyos értelemben a földrajztudományba is. Tóth József a „földrajzi ország” a „természetes régiók” felfogást nem csak a Kárpát-medencére, hanem egész Európára alkalmazta. Ha a politikusok kísérletet tettek volna az „átfedések” potenciális megvalósítására, akkor az, feltehetően háborúk sorozatához vezetett volna Európában.

2. A Kárpát-medence

Az Alpok, a Kárpátok, a Dinári-hegység nagytérségi tekintetben körbezár – földrajzi fogalmaink szerint egy medencét – mely objektíve létező földrajzi képződmény (természeti, természetes táj, régió stb.) lehet speciális tartami meghatározottságok alapján. A hosszú távú térségi folyamatok meghatározó eleme az volt, hogy különböző csoportok, törzsek, népek alakították ki a medence egy-egy részén szállásterületet, uralmi- és hatalmi területet. Csak a medencére kiterjedő képződmény csak kivételes jelleggel jött létre, a medence vagy felaprózódott több uralmi terület között, vagy teljes egészében beintegrálódott egy hatalmas birodalomba. A történeti-területi reálfolyamatok egyértelműen azt mutatják, hogy nem a földrajzi egység határozta meg a politikai-uralmi terek alakulását, hanem a tér- és társadalomformáló erők.

A földrajzi környezet (a táj, a Kárpát-medence) és a magyar állam közötti viszony megítélése több megfogalmazásban jelent meg a magyar politikai és

² Bulla – Mendöl: 1947, Cholnoky: 1911, 1914, 1920, Czirbusz: 1919, Fodor: 1928, 1937, 1948, Halász: 1928, 1936, Kádár: 1941, 1943, Kollányi: 1991, Nagy: 1994, Radisics: 1946, Teleki: 1923, é.n./1934, 1937.

földrajztudományi gondolkodásban. 1918-ig elsősorban elméleti-tudományos vonatkozásokban vetődött fel a kérdés, bár volt egyfajta osztrákellessége. 1918–1920 között a történelmi Magyarország területi integritása megvédésének egyik meghatározó tudományos, illetve politikai kategóriájává vált a tájállam fogalma. 1920–1945 között főként a politikai elemek kerültek előtérbe, a tájállami gondolatkör a területi revíziós politika legfontosabb tudományos háttere, bázisa lett. Az 1945–1948 közötti időszakban végbemegy egy sajátos, külső hatalmi és politikai kényszerek nélküli tudományos önrevízió, hangsúly- és stílusváltás. Az államszocialista korszakban (1949–1989) a földrajztudományon belül nem jelenhetett meg a tájállamiság kérdése. 1990 után nagyrészt a földrajztudományon kívül, kisebb részben azon belül ismét megfogalmazódnak a kölcsönviszony összefüggései. Tóth József kísérletet tett az ország–állam viszonyrendszer európai dimenziók közötti újrafogalmazására.³

A Kárpát-medence meghatározó földrajzi sajátossága a hegységperem és a medencefenék egysége (*1. ábra*). A hegységperem minden térképi ábrázolásban domináns tartalmat kapott és kap ma is.

A magyar történeti fejlődés, s benne a tértörténeti fejlődés meghatározó sajátossága, hogy a 895/896-os honfoglalástól kezdve kialakult egy „eredeti ország” területi tudata, illetve a magyar hatalmi-uralmi pozícióknak megfelelően egy „birodalmi tértudat”. Egy-egy időszakban a magyar uralmi tér rendkívül jelentőssé vált 1526 előtt. Mind a magyar politikának, mind pedig a közgondolkodásnak folyamatosan kezelnie kellett ezt a kettősséget, részben a törvényalkotás, részben pedig a területi identitás szintjén.

3. Az államtér történeti fejlődésének sajátosságai: területi integrációs és dezintegrációs folyamatok

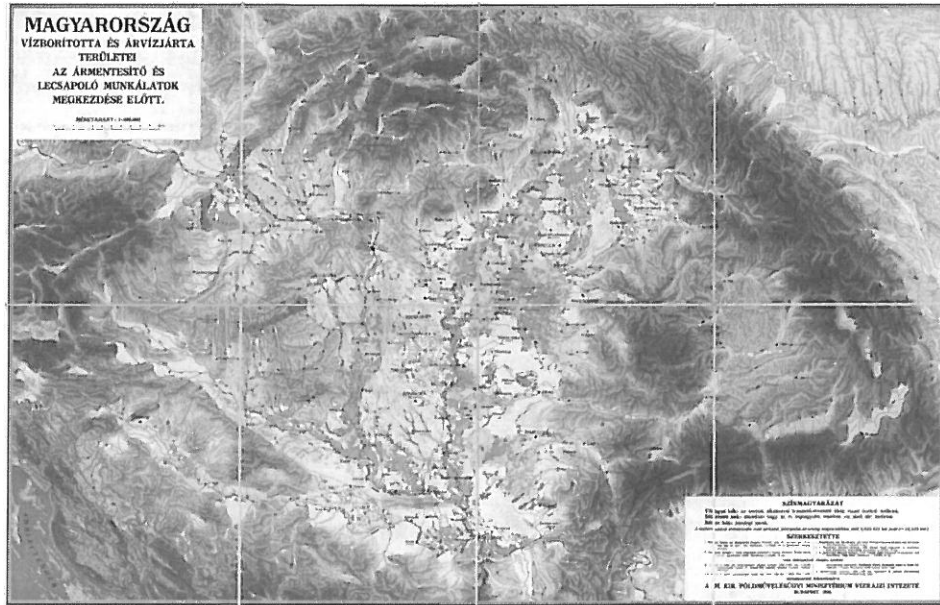
A Magyarország fogalom első ízben I. Endre (1046–1060) törvénykönyvében jelenik meg direkt módon. Szent László (1077–1095) II. törvénykönyve még „Pannónia országának” jobbairól beszél. Horvátország megszerzésétől (1102) kezdve (a horvát történetírás mai megfogalmazásában is a horvát-magyar perszonálunió létrehozásától) a magyar uralkodó hatalmi tere mintegy évszázad alatt erőteljesen gyarapodott, II. Endre (1205–1235), „a ki Jeruzsáleminek mondatik” 1222-ben már büszkén nevezte magát Magyarországgal, Dalmácia, Horvátország Ráma, Servia, Galiczia és Lodóméria királyának. Ez azt fejezi ki, hogy a Magyar Királyság dél- és északkelet felé terjesztette ki hatalmi befolyását, részben pedig ténylegesen gyakorolt hatalmát.

A formálódó magyarországi „földrajztudomány” (latin, német, magyar nyelvű) a XVI. századtól kezdve elsődlegesen a politikai keretekhez igazodott, az ország vált a földrajzi elemzés legfontosabb keretévé. A belső struktúrákat

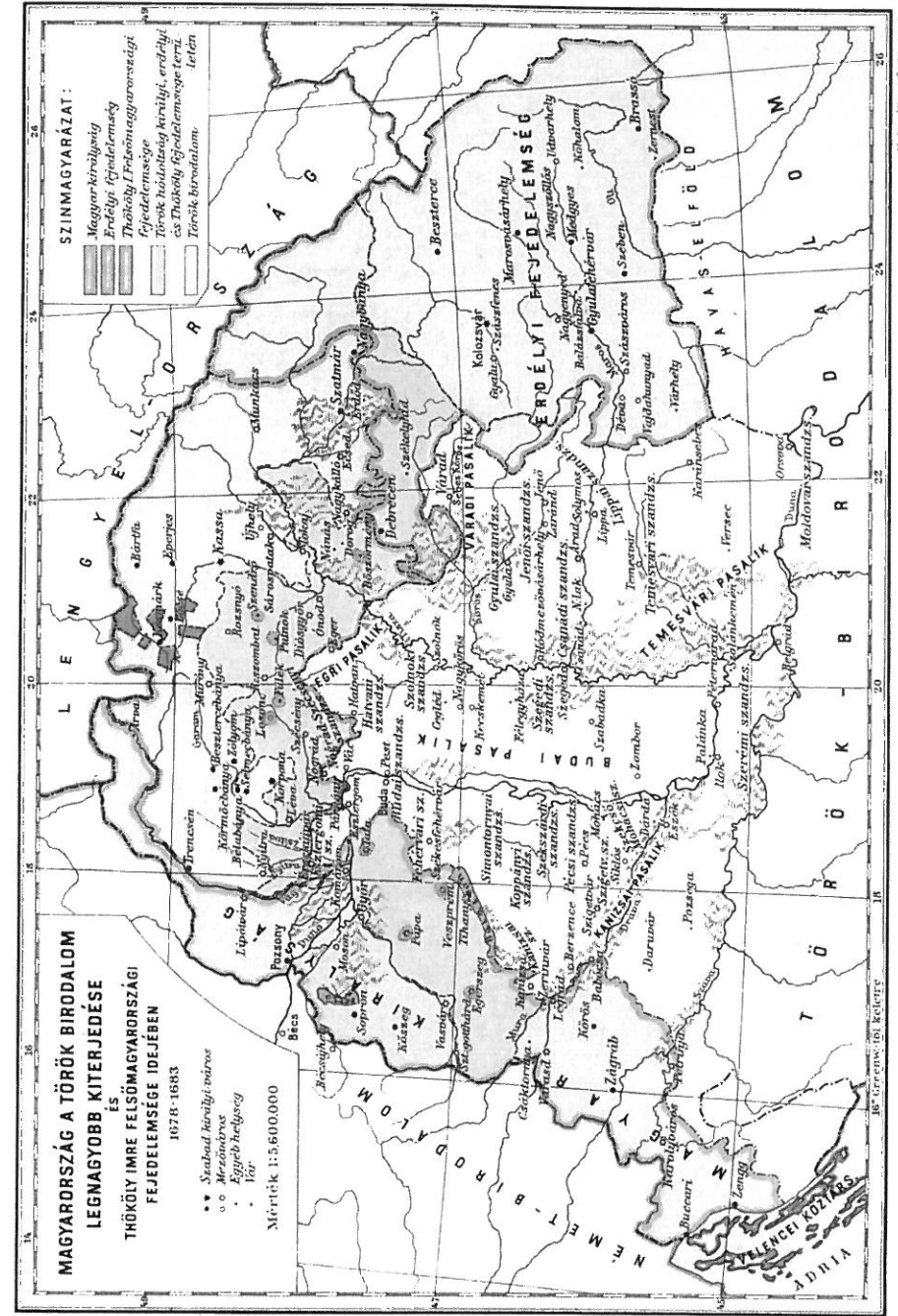
³ Tóth J.

illetően a közigazgatási egységek szerinti feldolgozás uralkodott, de Oláh Miklós 1536-ban, Brüsszelben írt történeti, földrajzi, nemzetpolitikai, nemzetstratégiai művében (a középkori magyar nagyhatalom 1526-ban tragikus vereséget szenvedett a törököktől Mohácsnál) már tudatosan, a négy nagy folyóhoz igazodva tagolta négy részre az ország területét (Oláh M. 1536/1985). Az ország három részre szakadásakor a nagy, gazdag, erős Magyarország képét fogalmazta meg, visszatekintő jelleggel, de előrelátó politikai céllal. Területi terminológiájában nem a „táj”, hanem a „vidék” jelent meg meghatározóan.

A három, majd rövid időre négy részre szakadt ország történelmi időszakában a magyar politikai elit és a formálódó magyar tudomány fenntartotta a virtuális ország-egység gondolatát, sőt nem csak virtuálisan, de lehetőségei szerint kísérleteket tett az ország valóságos egységének a helyreállítására is. (A „hódolt-sági terület” fogalom azt fejezte ki, hogy a magyar területek nem részei a Török Birodalomnak, csak ideiglenesen „hódoltak be”.)

1. ábra: A Kárpát-medence domborzata és vízrajza a szabályozási és lecsapolási munkálatok elvégzése előtt

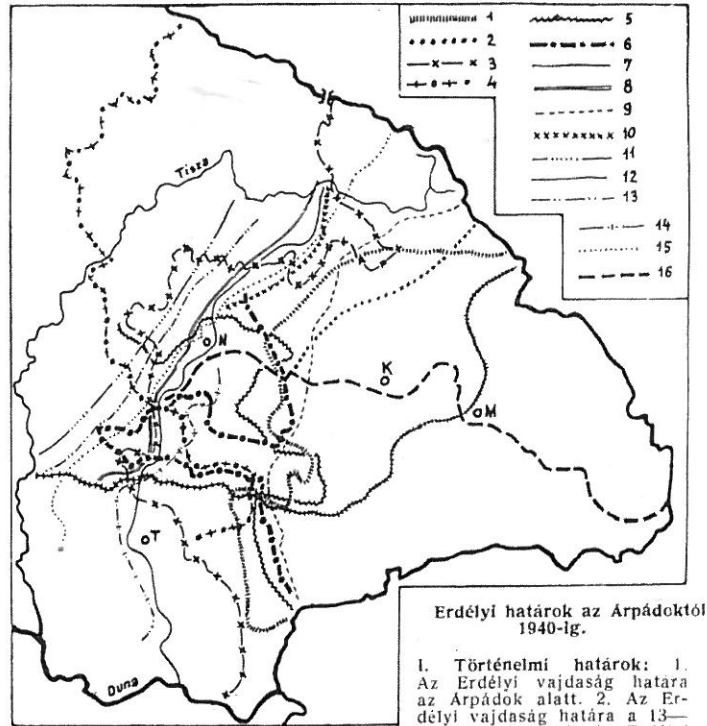
2. ábra: A négy részre osztott történelmi államterület

4. A részmedence országa/részországa?

Erdély helyzete a honfoglalástól kezdve sajátos volt, alapvetően később meghódított területi jelleggel bírt. Szent István már elkülönült egységként kezelte az államszervezeten és a katolikus egyház egyházigazgatási kormányzatán belül. Erdély térfogalma, illetve konkrét területi lehatárolása folyamatosan változott, különösen 1526 után, amikor az önálló (korántsem minden tekintetben független) fejlődés útjára lépett.

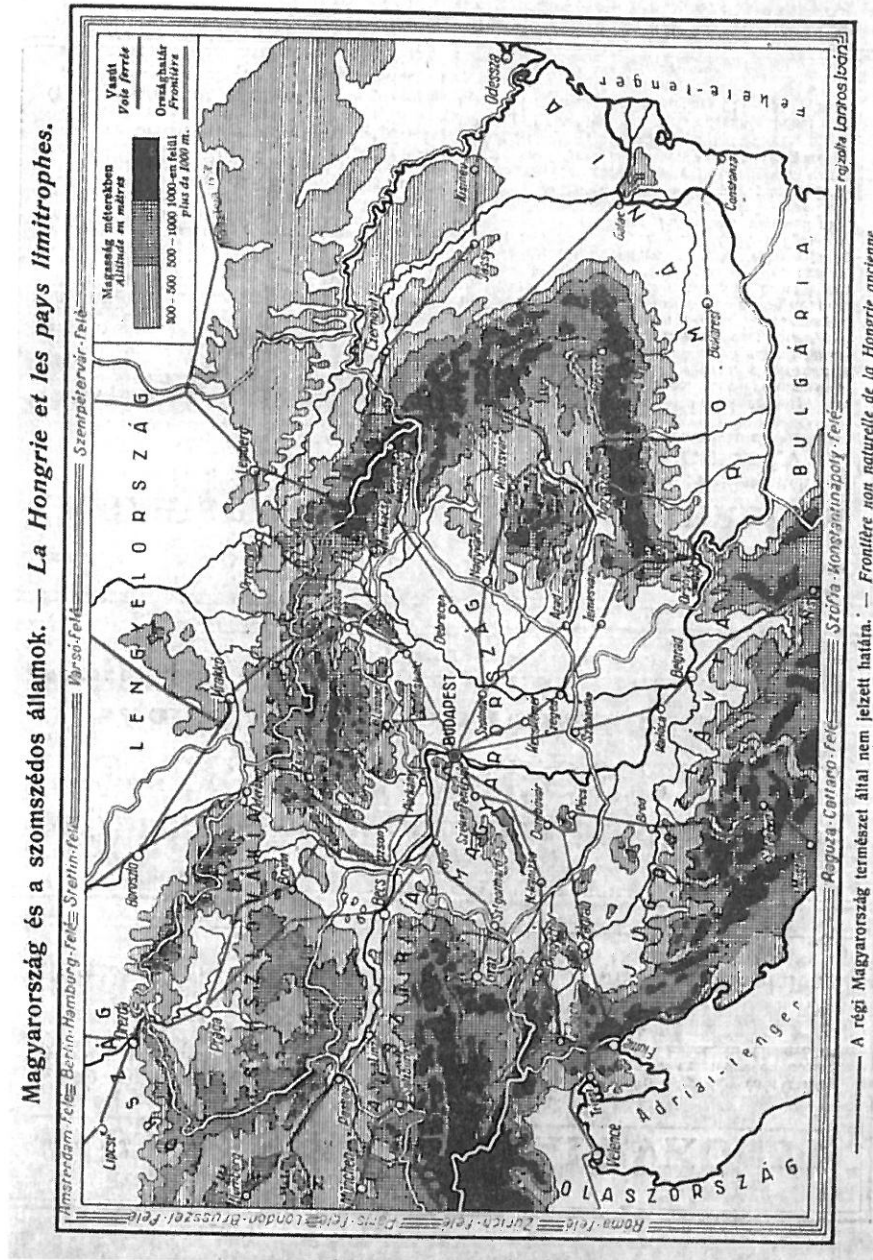
Nem csak a térfogalma, de határai is folyamatosan változtak (3. ábra). A mindenkori hatalmi konstelláció keretei között hol jelentősebb területek kerültek az erdélyi fejedelmek igazgatása alá, hol pedig leváltak területek. A hódolt-sági területek felé több sajátos tartalommal bíró egység jelent meg, melyek közül a Partium vált a leghosszabb ideig élő és leginkább sajátos egységgé.

3. ábra. Erdély határainak változásai és felosztási tervei az Árpád-kortól 1940-ig

I. Történelmi határok: 1. Az Erdélyi vajdaság határa az Árpádok alatt. 2. Az Erdélyi vajdaság határa a 13-16. században. 3. Az Erdélyi fejedelemség határa 1571-ben. 4. U. az 1629-ben. 5. U. az a török birodalom legnagyobb kiterjedésekor. 6. Az Erdélyi fejedelemség és a Partium határa 1699-ben. II. Tervezett határok: 7. Safarik nyelvhatára (1842). 8. Vaillant vonal (1844). 9. Nikasinovic vonal (1914). 10. Seton Watson vonal (1915). 11. Az antant-román egyezmény vonala (1916). 12. Az 1918. nov 13-i fegyverszüneti vonal. 13. Smuts tábornok vonala (1919). 14. Whitaker Almanach vonal (1919). 15. G. Philipson vonal (1920). III. Új államhatár: 16. Belső határ. 2. döntés vonala (1940).

Forrás: Fodor Ferenc 1941

4. ábra: Magyarország szomszédsága a trianoni békeszerződés után.
Forrás: a Magyar Statisztikai Szemle hátlapja, 1928

5. ábra: Magyarország szomszédsági környezetete, 2006

6. ábra. Európa (földrajzi) országai Tóth József szerint

5. Táj, ország, állam a magyar földrajztudományban

A Bél Mátyás (1684–1749) és tanítványa Tomka-Szászky János (1700–1762) által megalapozott, sajátos magyar történeti földrajzi iskola kitüntetett szerepet tulajdonított az államnak, illetve az államterület tértörténeti elemzésének. Szemléletükben a közjogi kapcsolatok jelentek meg irányadóként a területi kérdések kutatása és a területi struktúrák megfogalmazása során.

Az első modern magyar nyelvű földrajzi monográfiában (melyet a szerző németül is megjelentetett) Szaller György lerakta a magyar földrajztudomány későbbi szemléleti alapjainak jelentős részét:

- Magyarország Európa legszebb, egyik leggazdagabb, legkedvesebb országa,
- Magyarország egy természeti javakban rendkívül gazdag ország,
- Magyarország határai a Kárpátokban természetesek, ezért stabilak,
- a korabeli Magyarországnál történetileg volt egy nagyobb Magyarország, (Nagy Magyar Ország), mely a korabelihez képest még szebb, gazdagabb stb. volt,
- Magyarország belső földrajzi elemzésére a természeti struktúrák tekintetében megjelennek a folyóközök, mint természetes földrajzi egységek, de az ország egészének feldolgozása a közigazgatási egységek keretei között történt (Szaller Gy. 1796).

A munka jelentősége sok tekintetben meghatározó lett a későbbiekre nézve:

- A magyar földrajzban a felvilágosult abszolutizmussal szembeni küzdelem elemeként megjelent az osztrák-ellenesség,
- a magyar földrajztudomány a nemzeti ébredés időszakában, a Habsburg felvilágosult abszolutizmussal szemben fogalmazta újra önmagát, s részben ezért erőteljesen hazafias szellemű lett.

A reformkor meghatározó statisztikus, közjogi kutatója Fényes Elek fogalmazta meg a legátfogóbban Magyarország fogalmi és területi problematikáját: „Hogy az ország kormányzását megérthessük szükséges elébb ennek különböző felosztásaival megismerkedjünk. Magyarország 4 féle értelemben vétetik: ú.m. *legszorosabb*, *szoros*, *tágas* és *legtágasabb* értelemben. *Legszorosabb* értelemben csak az anyaországot értjük, *szoros* értelemben már a hozzákapcsolat tartományok, – névszerint Horvát- és Tótország – is ide sorozhatók, mellyek szintén szinte magyar törvények által igazgatnak, *tágas* értelemben Erdélyországgal együtt vétetik, mert bár ennek külön politicai igazgatása és országgyűlése van, de a magyar koronának egyik elszakíthatatlan gyöngye, s alapszerkezetében hasonló az anyaországhoz, végre *legtágasabb* értelemben mindazon tartományok értetnek, mellyek hajdan a magyar koronához tartoztak.

... Legtágasabb értelemben a magyar birodalmat a következő országok képezik: Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Tótország vagy Slavonia, Bosnyákország vagy Ráma, Rácország vagy Servia, Havasal- és felföld vagy Oláh és Moldvaországok” (*Fényes E.* 1847, II. 3. p.)

A modern magyar földrajztudomány megteremtésének tudatos, az MTA által jóváhagyott intézményesülési folyamatában (a mű megírására az MTA adott megbízást Hunfalvy János (1820–1888) részére) a „Magyar Birodalom” természeti, s nem is csak természetföldrajzi viszonyainak leírása (*Hunfalvy J.* 1863) meghatározó kiinduló pontot jelentett. A „Magyar Birodalom” megnevezés egyértelműen osztrák-ellenességet fejezett ki, nevezetesen, hogy Magyarország nem egyszerűen „ország”, valójában birodalom, így paritásos viszonyban van az „Osztrák Birodalommal”. (Ebben a megközelítésben az Osztrák-Magyar Monarchia két birodalom perszónáluniója.)

Hunfalvy számára (aki alapképzettségét tekintve jogász volt) is kérdéses volt még, hogy valójában milyen nagyságú területet ölel fel a Magyar Birodalom, mi tartozik hozzá. Hunfalvy elsősorban az orográfiai viszonyok elemzése révén jutott arra a következtetésre, hogy: „A magyar birodalom általában véve természeti viszonyaiban világosan kifejezett jellemmel bíró, földirati egység; határai tehát, kevés kivétellel természetesek, azaz hegygerinczek és folyók által jelölve” (*Hunfalvy J.* 1863, p. 112). A Magyar Birodalom D-i határai természeti tekintetben a legproblematisabbak, mivel „Dél felé sem Horvát-, sem Dalmátországok határai nincsenek a természet által kijelölve...” (p. 113).

A XIX–XX. század fordulójának sajátos hangulata a magyar földrajztudományt is mintegy számadásra és újragondolásra készítette. Czirbusz Géza azzal a szándékkal jelentette meg Magyarország földrajzát (*Czirbusz G.* 1902), hogy az meghaladja Hunfalvy már teljesen elavultnak tekintett összegzését. Czirbusz a belső területi struktúrákat a természetföldrajzi nagytájak szerint elemezte.

Czirbusz három kötetes antropogeográfia geopolitikai része (*Czirbusz G.* 1919) Ratzel szellemében, de folyamatosan vele vitatkozva, tőle elhatárolódva fogalmazta meg a Föld felszínének hatásait, az emberföldrajz alapvető kérdéseit, illetve a geopolitika, s benne a magyar geopolitika meghatározó sajátosságait.

Cholnoky Jenő (1870–1950) első elméleti jellegű politikai földrajzi elemzésében (*Cholnoky J.* 1911) a tartós államalakulások problematikáját vizsgálta. Úgy ítélte meg, hogy az államalakulások is „...kénytelenek engedelmessé válni a természet kényszerének” (p. 71). Elutasította a „történelmi materializmus” vádját, de földrajzi determinisztikus felfogását egyértelműen megfogalmazta: a tartós államalakulat legfontosabb feltételének a jó, természeti határokat tartotta. Európa két, legerősebben határolt államának Nagy-Britanniát és Magyarországot tekintette. Magyarország déli természetes határait vizsgálva (*Cholnoky J.* 1914) arra a következtetésre jutott, hogy a folyók nem jó természetes határok. A „...hegység az igazi jó politikai határ” (p. 433). Ebből a

felfogásból kiindulva úgy ítélte meg, hogy a déli részen is hegységi természetes határra kell szert tennie az országnak, tehát Magyarországnak terjeszkednie kell dél felé, el kell érnie a természetes határokat, melyeket vonalszerűen „ki is jelölt” (p. 436). Cholnoky a „medenceállamok” stabilitását mint történelmi tényt határozta meg. Szerinte Európa államainak nem egymástól kell félniük, „...hanem az ázsiai medencék sokkal nagyobb politikai alakulásaitól...” (p. 437). Európa létérdeke, hogy megakadályozza a nagy ázsiai medencék egységes politikai szervezetének kialakulását.

Prinz Gyula (1881–1973) 1914-ben megjelent Magyarország földrajza monográfiája (*Prinz Gy.* 1914) abból a szempontból érdekel bennünket, hogy még az I. világháború előtt készült, s egyben mintegy összefoglalja a táj – állam összefüggésrendszerében a magyar földrajztudomány „még tisztán tudományos” megközelítéseinek a legfontosabb kérdéseit. Prinz a természetföldrajzi elemzésekben tiszta természetföldrajzi, hierarchikus tájszemléletet érvényesített, olyannyira, hogy a „Délvidéki szigethegységek és a Száva medence” nagytáji egységében tárgyalta a Mecseket, a „Frusskagora”-t és a Pozsegai-hegycsoportot, tehát a történelmi Magyarországon belül figyelmen kívül hagyta a magyar-horvát közjogi jellegű közigazgatási határt.

Az ország politikai földrajzát tárgyaló fejezetben Prinz kiinduló pontja az, hogy a hegyszerkezet „a Duna kettős medencéjét teszi az állam törzsvé” (p. 160). Ettől az időszaktól kezdve az „állami magterület”, az „állami törzsterület” táji tartalma Prinznél folyamatosan jelen van. A természetföldrajzi környezet és a politikai közületek, az államok közötti kapcsolatokat szemlélve arra a következtetésre jutott, hogy: „Földrészünk gazdag és erős vonalakkal kialakult tagosulása sok önálló, szorosan zárt egységes területet létesített. Európa államai a morfológiai területek természetes határai közé kényszerültek” (pp. 178–179). Prinz földrajzi determinisztikus felfogása így nem csak Magyarország, de egész Európa tekintetében is megjelent. Prinz elméleti tekintetben tovább lépett akkor, amikor „az Alföld elméleti államának határai”-t határozta meg (p. 163). A magyar természetes határok elmélete szempontjából fontos lépés annak megfogalmazása, hogy az Alföldön keletkező állam természetes határai nem lehetnek folyóhatárok, sőt azokat a medenceállam szempontjából természetellenesnek kell tekinteni, csak a hegységperemen alakulhat ki a medenceállam természetes határa.

Prinz szerint a magyar állam csak az Adria irányában terjeszkedett hosszabb időn túl a „természetes”, a „természetföldrajzi optimum” keretein. Ez a túlterjeszkedés azáltal válik magyarázhatóvá, hogy a tenger lett a magyar állam függetlenségének a bázisa. E tekintetben Prinz a történelmi-reálpolitika alapjaira helyezkedett. Prinz korai államföldrajzi munkásságában már megjelenik az a gondolat, hogy a „táj államot szül”, s ennek keretében elméletileg elsősorban a „medenceállam”, vagy „Alföld-állam”, az „Alföldi tájállam” kategóriájával illette. Összességében úgy vélte, hogy története során „...a magyar állam belenőtt a természetes geográfiai régióba” (p. 166).

A magyar tájelmélet kialakulása és II. világháborúig való fejlődése szempontjából egészében véve meghatározó Teleki Pál (1879–1941) életműve. Teleki tájfelfogása többosztatúan alakult az életművön belül. Kezdetben teljesen azonosult a német földrajz tájfelfogásával: „Táj alatt értem azt, amit a német a >>Landschaft<< szóval jelöl. Nem gyűjtőfogalom, hanem organikus, egy magasabbrendű életegység fogalma. Ez az életegység a földfelszín egy-egy része, az ember környezete” (Teleki P. 1917/a, p. 17), majd később sokoldalúbbá válik elméleti megközelítése. Teleki felfogásában ekkor a földrajztudomány már „szintetikus tudomány”, s úgy vélte, hogy: „Ennek a tudománynak a tájban, mint organikus életegységben, a földfelszín helyi, vagy egész életközösségében sajátos, ismeretelméletileg önálló tárgya van” (p. 204). Teleki a két világháború közötti időszakban dolgozta ki a Kárpát-medence és a történelmi Magyarország szerves egybetartozásának elméletét, s ezzel vett részt a területi revízió tudományos alapjainak megfogalmazásában.

Az I. világháború rendkívül jelentős hatást gyakorolt a földrajztudományra és a politikai földrajzi gondolkodás fejlődésére. Szinte minden jelentős geográfus eljutott a világháború katonai, politikai jelentőségének elemzéséhez. Fodor Ferenc úgy ítélte meg, hogy a világháború „... politikai egységeknek földrajzi egységekre való kiegészítésért folyik” (Fodor F. 1917, p. 338), s így végeredményben földrajzi tényezők mozgatták az élethalálharcot.

Lóczy Lajos 1913-ban kapta feladatul a Magyar Szent Korona országainak sokoldalú feldolgozását, s a külfölddel történő megismertetését. A mű nemcsak földrajzi, hanem teljes képet (földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési, közgazdasági) kívánt adni a Magyar Szent Korona Országairól. Mivel közjogi egységet dolgozott fel szemlélete elsősorban történeti, a belső struktúrák feltárásakor és leírásakor pedig történeti és természetföldrajzi területi egységekben egyaránt mozgott (Lóczy Lóczy L. szerk. 1918). A mű hangneme rendkívül korrekt, ugyanakkor a közjogi felfogás elfogadásával rossz időben reprezentálta, hogy mit ért a magyar politikai és geográfiai elit 1918-ben a Magyar Szent Korona Országai térfogalmán, s ezt a külső tényezők egyértelműen imperialisztikus megnyilvánulásként kezelték.

A magyar földrajztudomány, s azon belül a politikai földrajz a háború előtt, s különösen a háború alatt, rosszul mérte fel, s rosszul fogalmazta meg az ország esélyeit a háború kimenetelét illetően. A magyar földrajztudomány a háború alatt „győzelemre készült”, s a vereség pillanatában alig volt válasza az új helyzetre.

A természeti egység (a Kárpát-medence és a Magyar Királyság területének egybeesése) sokoldalú elemzése azt a célt szolgálta, hogy a magyar földrajz bemutassa azt, hogy a magyar államterület objektív módon meghatározott, természeti-természetes egység, s ehhez képest másodlagos lehet csak az emberi tényező, pl. a nemzetiségi sokszínűség.

A magyar földrajztudománynak 1918 előtt csak áttételes hatásai voltak a politikára. Ezek a hatások elsősorban a középiskolai földrajzoktatáson keresztül

érvényesültek. A magyar földrajzoktatásban az Osztrák-Magyar Monarchia részeként élő Magyar Királyság természeti erőforrásokban gazdag, gazdasági teljesítőképessége alapján emelkedő, önálló hatalmi politikai tényezőként jelent meg.

1918 őszén – a világháborús vereség árnyékában – a magyar földrajztudomány meghatározó egyéniségei – a Magyar Földrajzi Társaság nevében – egy kiáltvánnyal fordultak a Világ földrajzi társaságaihoz a történelmi Magyarország területi épsége védelmében (ANON 1918). A kiáltvány a magyar földrajztudományban rendkívül fontos szerepet játszott több okból:

- A magyar földrajztudomány egésze állást foglalt a mellett, hogy az új, modern földrajztudomány nem más, mint „az egységes szerves földfelszín élettudománya”,
- a földrajztudomány nem csak szintetikus élettudomány, hanem a földi terek szintézistudománya is, így eredményeit és véleményét figyelembe kell venni a békeszerződések előkészítésekor, s különösen az államhatárok megvonásakor,
- a magyar földrajztudomány megemlítette a német földrajztudomány eredményeit is, de részletekbe menően a „győztesek földrajztudományi képviselőitől vett idézetekkel” érvelt az ország egysége fenntartása mellett,
- Reclus és Brigham idézetekkel bizonyították, hogy a háború előtt a francia és angol-szász földrajztudomány jeles képviselői is Magyarország csodálatos természetföldrajzi egységét emelték ki elemzéseikben, Magyarországot valós morfológiai, geológiai, tektonikai, orográfiai és tökéletes táji egységként határozták meg.
- Vidal de la Blache idézetekkel érveltek a mellett, hogy egy geográfiai egyéniség nemcsak a geológiai és klímaregiók eredményeként jön létre, hanem abban jelentős szerepet játszik az ember, a társadalom. Az ember az, aki az évszázadok során kitermeli, megteremti a táj individualizmusát. A Kárpát-medence individualitását a magyarság ezer éves tevékenysége jelentős részben meghatározta, sajátos magyar tájja alakította.

A kiáltvány a francia földrajz szemlélete alapján fogalmazza meg és elemzi Magyarországot természeti tájait, s a természeti egységre épülő egységes nagy gazdasági régiót. A kiáltványban szinonimaként használják a magyar földrajzban korábban meghonosodott „természeti táj” és a most megjelenő „természeti régió” megnevezéseket. (Ettől az időponttól mindmáig a táj és a régió vitában ez a kérdéskör állandóan előjön). A történelmi Magyarországot 10 természeti régióra osztva mutatták be. A természeti régiók jellemzésekor a természetföldrajzi struktúrákon túl megjelentek gazdasági, társadalom-földrajzi elemek is.

A kiáltvány szerzői a természeti régiók lehatárolásán túl is mentek akkor, amikor kimondták: „A Magyarországot alkotó természeti régiók ma egy közös magasabbrendű gazdasági életet élnek ...”. A természetes és gazdasági életesség széttréése minden területre nézve hátrányokkal járhat, fogalmazták tovább az érvelést.

1918. október elején Teleki Pál szinte egyéni elhatározásból, de a Károlyi-kormány finanszírozásával, megkezdte a békekonzferenciára való tudományos felkészülés munkáinak szervezését. Világosan látta, hogy az alapkérdés a nemzetiségi probléma kezelése lesz, ezért megkezdtek az 1910-es népszámlálás alapján az ország részletes nemzetiségi térképének elkészítését. A megalakuló Békeelőkészítő Iroda keretei között korábban soha nem látott intenzitással és tudatossággal dolgozták fel az ország területi problematikájának minden elemét, összefüggését. A magyar békeküldöttség tudományos anyagának nagy részét Teleki irányításával készítették el, s Teleki maga is a magyar békeküldöttség tagjaként tevékenykedett 1920 januárjától Párizsban (Hajdú Z. 2001).

A trianoni béketárgyalásokra készült földrajzi jellegű elemzések, illetve a béketárgyalások alatt született memorandumok (Cholnoky J. szerk. 1920) kivétel nélkül az ország integritásának szükségességét igazolták, s a történeti Magyarországot egy természeti-természetes, történeti és gazdasági államegységként mutatták be.

A béketárgyalásokra való készülődés során megszületett a modern magyar földrajztudomány, azon belül a társadalom- és gazdasági földrajz, valamint a gazdasági és politikai kartográfiai is más minőségi szintre emelkedett (Bátky Zs. – Kogutowicz K. (szerk.) 1921, Edvi Illés A. – Halász A. (szerk.) 1921). Az atlaszok elsődleges feladat a régi és az új államterület összehasonlítása volt, kiemelve a történelmi államterület természeti egységét, természeti erőforrás-gazdagságát, s ahhoz képest az új államterület kicsiségét, szegénységét, természeti-táji lehetetlenségeit. Kogutowicz Károly külön térképet szentelt az ország természetes és politikai határainak ütköztetésének, s véleménye az volt, hogy Magyarországot nem megcsonkítani, hanem természetes határáig terjedően kiegészíteni kellett volna.

A két világháború közötti időszak magyar földrajztudományát alapvetően a Trianonhoz való viszony, a békeszerződés területi döntéseinek elutasítása, a területi revízió tudományos lapjainak kidolgozása határozta meg. Sem szakmailag, sem pedig érzelmileg a magyar földrajztudomány nagy része nem tudta, s nem is akarta elfogadni az új ország-kereteket. Az egész két világháború közötti magyar földrajztudomány arra az álláspontra helyezkedett, hogy a trianoni békeszerződés által megvont határok ellenkeznek a természetföldrajzi tényezők által követelt természetes állapotokkal, ezért ezek a határok csak ideiglenesek lehetnek, ezért Magyarország alatt mindenkor a történeti Magyarország földrajzát írták meg.

Cholnoky Jenő egész két világháború közötti politikai földrajzi szemléletét meghatározta az alapállása, mely szerint „... a földrajz és történelem, különösen a földrajz könyörtelen igazságai abszurdnak minősítik a párisi határozatot...” (Cholnoky J. 1920. p. 285). Cholnoky szerint a történeti Magyarország „zárt geográfiai egység”-ként jelent meg mindig a nemzetközi földrajztudományban. Új elem Cholnoky szemléletében: „Nem a közös nyelv, nem a közös vallás, nem a közös faj teszi a medence lakosságának összetartozandóságát, hanem csakis a gazdasági egymásra-utaltság. S ez olyan törvény, amely ellen nincs apelláta” (p. 291).

Fodor Ferenc a béketárgyalásokra elkészült, minden korábbinál gazdagabb forrásanyag birtokában jelentette meg Magyarország első modern gazdasági földrajzi monográfiáját (Fodor F. 1924), s ebben direkt módon megfogalmazta, hogy mindvégig a csonkítatlan Magyarországot tárgyalja, hiszen: „Csonkamagyarország gazdasági földrajzának megírása önmagában való ellentmondás” (p. 9) lenne. Ennek ellenére Fodor írta meg a trianoni Magyarország legteljesebb földrajzát a két világháború közötti időszakban (Fodor F. 1925).

Teleki tájelméleti munkássága az 1930-as évekre minden tekintetben kikristályosodott és bonyolultságában is letisztult. Témánk szempontjából a politikai földrajz meghatározása kapcsán (Teleki P. 1931) direkt módon kifejtette álláspontját: A földfelszín a legnagyobb táj. Ezt a teret a domborzat és a tengerek kamrákra osztják, amely nagykamrák sem a tradicionálisan felfogott kontinenseknek, sem a világtörténelem eddigi államainak nem felelnek meg, még nagyságkategóriáinak sem. A nagykamrákat széles, lakatlan átmeneti zónák választják el egymástól. A nagykamrák jellegét a klíma adja meg, az egyes nagykamrák befelé önálló, saját fejlődéssel rendelkeznek. Minden nagykamrában egy életesség fejlődik ki, s a nagykamrák államai kénytelenek együtt élni és fejlődni.

Teleki a természeti táj és az állam közötti kapcsolatokat a magyar földrajztudományban meghonosodott leegyszerűsítő felfogásokhoz képest árnyaltabban fogalmazta meg: „A táj, mint termelő egység, az államnak, mint nagyobb termelőegységnek fontos része. Az egyik azonban a természeti adottságok alapján kialakuló életesség és kategória, a másik emberi, és pedig politikai akarat alapján kialakuló” (p. 201). Ugyanakkor összességében arra a következtetésre jut Teleki, hogy: „A táj és így a politikai táj, az állam is, mint életesség a földfelszíni élet összességének faktora” (p. 201). Teleki életművében az itt is megfogalmazott „politikai táj” problematikája jelentős helyet foglal el.

A táj és az állam fogalmi kölcsönhatása sokszor rendkívül összetetten jelent meg Telekinél: „Magyarország ...Európának egyik államalkotó nagy tája. Nagyhatalmi táj, - bár hátránya a többiekkel szemben, hogy a tengertől el van zárva és kissé keletre fekszik már” (p. 441). Az I. világháborúig „...a középső és legnagyobb Dunamedence természetes élettere és a magyar nemzet államának élettere összeesett” (p. 452). Azt is megfogalmazta Teleki, hogy a világháborús

összeomlás után rendkívül problematikus lett a természeti nagytér és a politikai térszervezés viszonya: „A Dunamedence egysége amilyen felkiáltójel természetileg oly kérdőjel politikailag” (p. 453), de nem változik meg azon meggyőződése, hogy: „A mi Dunamedencénk is Európa nagy államalkotó tájai közé tartozik” (p. 453).

Teleki tanítványai és munkatársai a táji problematika sok vonatkozását vizsgálták a két világháború között. Rónai András elsősorban az államhatárok és a táj kérdéskörét (*Rónai A.* 1935, 1939, 1941, 1942, 1945), Kádár László a népi tájszemléletet, valamint a „magyar ember” és „magyar táj” kölcsönhatását (*Kádár L.* 1941, 1943), Korpás Emil a „települési tájakat” (*Korpás E.* 1934). Elek Péter az 1940-es években továbbfejlesztette Teleki tájközigazgatási elméletét, s mind az általános közigazgatást (*Elek P.* 1940), mind pedig a mezőgazdasági közigazgatást (*Elek P.* 1942) táji alapokra kívánta helyezni. Elek az „üzemi táj” kategóriájának megfogalmazásával új fogalmat hozott a tájelméletbe is.

Prinz újabb monográfiájában a kiinduló pont az, hogy a Magyarország fogalom „...nem politikai terület, hanem földrajzi területegységet jelent” (*PRINZ* 1926 p. 3), mely minden politikai határváltozástól függetlenül „élő területegyén”, s „Magyarország a természettől predesztinált államföldrajzi területegység iskolai példája” (p. 3). „Magyarország, mint tájfogalom tehát nem olyan erőszakolt üvegházi termés, mint a még nemrég annyit hangoztatott Középeurópa...” (p. 4), „...Magyarország tájegységjellege is független a politikai sorstól” (p. 5). Prinz felfogásában tehát 1926-ban az ország, mint tércategória jelent meg „tájegység”-ként.

Az 1930-as évek második felében elkészült „Magyar Földrajz” (*Prinz Gy. – Teleki P. – Cholnoky J.* é.n.) szervesen illeszkedett a korszak nagy szellemtörténeti összefoglalásainak a sorába. A három kötet egy-egy rövid fejezetet leszámítva Prinz munkája. Prinz „...hideg tárgyilagossággal csak egy földrajzi országot...” tekint kutatási területének, nem a történeti, politikai teret, egy „...természeti tájegység határvonalait...” keresi, s abban azt, hogy „...meddig ér benne a magyarság, meddig töltötte ki és meddig alakította ki magyar földdé” (I. p. 10).

A történetiség sajátos módon befolyásolta Prinz szerint a tértudat alakulását: „Mióta Attila ebben a medencében megalapította az első történetileg szerepet játszó nagyállamot, azóta bizonyosan él Európa népeiben az ország tájrajzi egységének képze. A Hungária név sohasem politikai területet jelentett, hanem annak a földrajzi területegységnek fogalomjele volt, mely Reclus, Ratzel és Kjellén szerint a legindividuaisabb államföldrajzi területegységek egyike” (I. p. 17).

A „Magyar Földrajz” III. kötete mindmáig a legerjedelmesebb „államföldrajzunk”. Az „államföldrajzi kép” megrajzolásakor Prinz mindvégig érvényesítette a tájelméleti és tájföldrajzi megközelítést, akár a „nagyváros a tájban”, akár „a térszín államalakulásra gyakorolt hatása”-t vizsgálta. Mindvégig a

történeti Magyarország a feldolgozás kerete, a természeti és az államtér harmonikus egységének a bizonyítása.

Prinz erősen determinisztikus szemlélete bontakozik ki a következő megállapításából: „Kétségtelen tény, hogy az állam térbeli alakját a földfelszín maga írta elő, mert a magyar állam csakis az országhoz, mint egységes élettartományhoz és annak természetes határaihoz alkalmazkodott kiterjedésében” (p. 344).

Az 1942-es Magyarország földrajzában minden korábbinál egyértelműbben fogalmazott Prinz: „Az ország természetes területegységet, az államterület ellenben adott időpontban való uralmi terület egységet jelent. „... A magyar országhatár, a természetes magyarországi területegység határa, köröskörül és mindvégig természetes határ is...”” (*Prinz Gy.* 1942 p. 15). Prinz úgy ítélte meg, hogy: „az ország területén a Föld egyik legállandóbb és részben legmozdulatlanabb határu ezeréves állama él..., az ország az egyetemes műveltség szemében minden politikai sorsfordulatban megmaradt tájrajzi-politikai kettős országfogalomnak, Hungáriának” (p. 143).

A két világháború időszakában a magyar földrajztudomány – elsősorban Teleki személyén és politikai munkásságán keresztül – jelentős hatást gyakorolt a politikára és a közgondolkodásra. Mind a háború előtt, mind pedig a háború alatt a területi revízió határozta meg a magyar földrajztudomány törekvéseit. Az ország és a földrajztudomány tragédiája is, hogy ismét rosszul mérték fel a nemzetközi folyamatokat és erőviszonyokat, s Magyarország ismét a vesztesek között találta magát.

A magyar földrajztudomány jelentős mértékben hatott a történeti gondolkodásra. Baráth Tibor alapvetően tájföldrajzi alapokból kiindulva fogalmazta meg a kárpát-medencei magyar országépítés filozófiáját (*Baráth T.* 1943).

A világháborús vereség új helyzetet teremtett a magyar földrajztudomány számára is. Rónai András a háborús viszonyok között jelentette meg az Államtudományi Intézet több éves munkájával készült Közép-Európa atlaszt. Az atlasz a legteljesebb áttekintést adja a térségről, s hangneme a korábbiaktól erőteljesen különbözik, kifejezetten óvakodott a durva, szélsőséges minősítésektől. Az atlasz politikai földrajzi ábrái tényszerűek és korrektek (*Rónai A.* 1945). A térség két világháború közötti problémáinak megértéséhez ma is nélkülözhetetlen az atlasz eredményeinek a figyelembe vétele.

Rónai részt vett a „Dunatáj” államai megbékélését szolgáló, háromkötetes nagy munka elkészítésében is (*Radisics E.* 1946), mégpedig „földrajzpolitikai tanulmányival”. A magyar földrajz gondolkodói 1945 után is úgy látták, hogy a természetföldrajzi-táji alapok erőteljesen befolyásolják a politikai folyamatokat, így megkonstruálták a „Dunatáj” tércategóriát, mint a népek baráti együttműködésének táji keretét. (Rónai „Dunatáj” és „Közép-Európa” ábrája pontosan ugyanazt teret fedte le, a változás oka az, hogy 1946-ban már nem látta időszerűnek a Közép-Európa kérdést.)

Az új, 1947-es párizsi békeszerződés előkészítésében csak esetlegesen vettek részt geográfusok. Rónai András kiutazott ugyan a béketárgyalásra, de már senki sem volt kíváncsi a magyar földrajz véleményére. 1947-ben Közép-Európa területi problémáit elemezte (*Rónai A.* 1947), később pedig a politikai földrajzi összességében foglalt állást a térség megbékélését illetően (*Rónai A. é.n./1948*).

A korszak – témánk szempontjából – legfontosabb monográfiája Bulla Béla és Mendöl Tibor Kárpát-medence földrajza (*Bulla B. – Mendöl T.* 1947). A mű megírása már 1945 előtt megkezdődött, s befejezése és megjelentetése a háború utáni időszakra esett. A szerzők szükségét érezték – részben a megváltozott történelmi helyzet miatt –, hogy az előszóban részletesen megmagyarázzák a területválasztás indítékait. A legfontosabb szempontjuk az volt, hogy: „Államterületünk többféle természetes tájból részesedik, határaik nem egész tájakat, hanem ilyen tájaknak darabjait fogják össze politikai egységgé... A Kárpát-medence az a legkisebb természetes egység, amelynek tág keretein belül a magyar állam területe, egyéb államokkal osztozkodva, mindenestől elfér” (p. VI). A szerzők szinte mindenre – a politikai-állami területi struktúrát leszámítva – kiterjedően a korábbi hagyományoknak és a tényeknek megfelelően bizonyították a Kárpát-medence egységét. Ez az egységtudat kiterjedt mind a természeti-, természetes-, mind pedig a „műtájra” is. A szerzők óvakodtak attól, hogy a Kárpát-medence és a magyar államterület egybeesését szorgalmazzák, de a monográfia néhány megfogalmazásából kiérezhető ennek „reménylése” a jövőre nézve.

A rendszerváltás után Tóth József visszatért a magyar földrajztudomány egyik legproblematisabb alapkérdésre, az ország – állam közötti azonosság, illetve különbség viszonyára. A kérdés leginkább didaktikus tárgyalása során (*Tóth J.* 2004), illetve népszerűsítő TV sorozatban szemléltette a két struktúra közötti területi eltéréseket. Még szerencse, hogy a politikusok kevéssé érdeklődtek a tudomány iránt, mert ha megpróbáltak volna államokból országokat, vagy országokból államokat kreálni, az csak egy totális európai háborúhoz vezetett volna...

Irodalom

- ANON. 1918: A Magyar Földrajzi Társaság szózata a világ Földrajzi Társaságaihoz. – Földrajzi Közlemények, Vol. XLVI. pp. 289-320.
- BARÁTH T. 1943: Az országépítés filozófiája a Kárpátmedencében. Kolozsvár, Nagy Jenő és Fia.
- BÁTKY ZS. – KOGUTOWICZ K. (szerk.) 1921: Kogutowicz zsebtáblája az 1922. évről. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya.
- BÉL MÁTYÁS 1735: Notitia Hungariae novae historico geographica. Vienna.
- BÉL MÁTYÁS 1792/a: Compendium Hungariae Geographicum. Pozsony, Pest, 4. kiadás. Landerer.

- BÉL MÁTYÁS 1792/b: Compendium regnorum Slavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Galliciae, et Lodomeriae, magnique principatus Transilvaniae Geographicum. Pozsony, Kassa, Landerer.
- BULLA B. – MENDÖL T. 1947: A Kárpát-medence földrajza. Budapest, Egyetemi nyomda.
- CHOLNOKY J. 1911: A tartós államalakulásokról. – Magyar Figyelő, Vol. I. pp. 71–76.
- CHOLNOKY J. 1913: Modern földrajzi törekvések. – Magyar Figyelő, Vol. III. pp. 345–350.
- CHOLNOKY J. 1914: Magyarország természetes déli határa. – Magyar Figyelő, Vol. IV. pp. 432–437.
- CHOLNOKY J. 1920: Magyarország területének épsége tudományos földrajzi szempontból. – Új Magyar Szemle, No. 3. pp. 285–293.
- CHOLNOKY J. (szerk.) 1920: A magyar béketárgyalások, Vol. I-III. Budapest, M. Kir. Külügyminisztérium.
- CHOLNOKY J. 1923: A földrajz fejlődése az utóbbi években. In: Teleki P. – Bezdek J. – Karl J. (szerk.): Zsebtáblás az 1923. évről. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt.
- CHOLNOKY J. é. n.: Hazánk és népünk egy ezredéven át. (A magyarság hajdan és most). Budapest, Somló Béla könyvkiadó.
- CHOLNOKY J. é. n.: A Kárpátoktól az Adriáig. (Nagy-Magyarország írásban és képen). Budapest, Somló Béla Könyvkiadó.
- CHOLNOKY J. é. n. (1937): Magyarország földrajza. A Föld és élete. Budapest, Franklin-társulat.
- CZIRBUSZ GY. 1902: Magyarország a XX. évszáz elején. Temesvár, Polatsek.
- CZIRBUSZ G. 1912: A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták. Budapest, Eggenberger.
- CZIRBUSZ G. 1919: Antropo-geográfia III. Geopolitika. Budapest, Franklin-társulat.
- DÉKÁNY I. 1918: A földrajz tudományos módszere és ismeretana. (A tájtényező a fejlődésben). – Földrajzi Közlemények, Vol. XLVI., pp. 1–22.
- DÉKÁNY I. 1922: A politikai földrajz jelen állása. – Föld és Ember, Vol. 2. pp. 42–53.
- DÉKÁNY I. 1922: Kritikus fejezetek az államföldrajzban. – Föld és Ember, Vol. 2. pp. 114–129.
- DÉKÁNY I. 1941: Nép, nemzet, állam viszonya ma. – Társadalomtudomány, Vol. 21. pp. 5–28.
- EDVI ILLÉS A. – HALÁSZ A. 1921: Magyarország gazdasági térképekben. Budapest, VI. kiadás.
- FÉNYES E. 1847: Magyarország leírása, II. Pest, Beimel.
- FODOR F. 1917: A turáni államok jövőendő békéjének földrajza. – Turán, Vol. 5. pp. 337–458.
- FODOR F. 1924: Magyarország gazdasági földrajza. Budapest, Franklin-társulat.
- FODOR F. 1925: A trianoni Magyarország földrajza. In: Pethő S.: Világostól Trianonig. Budapest, Enciklopédia Kiadó, pp. 249–324.
- FODOR F. 1928: A trianoni békeszerződés földrajzi megvilágításban. In: Igazságot Magyarországnak. Budapest, Magyar Külügyi Társaság, pp. 347–386.
- FODOR F. 1941: Erdélyi államhatárok. In: Földrajzi Zsebkönyv 1941. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság.
- HAJDÚ Z. 1980: Prinz Gyula közigazgatásföldrajzi munkássága. – Földrajzi Értesítő, Vol. 29. pp. 1–18.

- HAJDÚ Z. 1982: Területrendezési törekvések a magyar földrajztudományban a két világháború között. – Földrajzi Közlemények, Vol. 30. (106). pp. 89–106.
- HAJDÚ Z. 1995: A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. – Tér és Társadalom, No. 3–4. pp. 111–132.
- HAJDÚ Z. 1996: Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. – Földrajzi Közlemények, Vol. CXX. (XLIV) pp. 137–150.
- HAJDÚ Z. 2004: Carpathian Basin and the Development of the Hungarian Landscape Theory Until 1948. Discussion Papers, No. 44. Pécs, Centre for Regional Studies of HAS.
- HALÁSZ A. 1928: New Central Europe in economic maps. Budapest, Gergely Bookseller.
- HALÁSZ A. 1936: Középeurópai államok. Europe – Európa, I. Budapest, A szerző kiadása.
- HAVASS R. 1909: A trianoni földrajzi szempontból. – Földrajzi Közlemények, 9. sz. pp. 380–390.
- HUNFALVY J. 1863: A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. I. kötet. Pest, Emich Gusztáv.
- KALMÁR G. é.n.: Magyar geopolitika. Budapest, Stádium.
- KÁDÁR L. 1941: A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Budapest, Országos Táj- és Népkutató Intézet.
- KÁDÁR L. 1943/a: Tájszemlélet és történelmi sors. In: A Magyar Kir. Keleti Kereskedelmi Főiskola Évkönyve az 1943-44. tanévről. Újvidék, M. Kir. Keleti Kereskedelmi Főiskola, pp. 14–21.
- KÁDÁR L. 1943/b: A Szent István-i eszme földrajzi alapjai. – Délvidéki Szemle, Vol. 2., No. 10. pp. 467–475.
- KÁDÁR L. 1943/c: Magyar ember a magyar tájban. In: Bartucz L. (szerk.) A magyar nép. A művelődés könyvtára, No. 9. Budapest, Singer és Wolfner, pp. 69–90.
- LÓCZI LÓCZY L. (szerk.) 1918: A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság kiadása.
- MENDŐL T. 1932: Táj és ember. (Az emberföldrajz áttekintése). Budapest, Kincsestár, Magyar Szemle Társaság.
- MENDŐL T. 1940: A Felvidék. Budapest, Kincsestár, Magyar Szemle Társaság.
- MILLEKER R. 1917: A politikai földrajz alapvonalai. Debrecen, Csáthy nyomda.
- OLÁH M. 1536/1985: Hungaria. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- PRINZ GY. 1914: Magyarország földrajza. (A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása). Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt.
- PRINZ GY. 1926: Magyarország földrajza. (A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása I. Magyarország földjének származása, szerkezete és alakja). Tudományos Gyűjtemény, No. 15. Pécs, Danubia Kiadó.
- PRINZ GY. 1942: Magyarország földrajza. Budapest, Renaissance Könyvkiadó.
- PRINZ GY. – TELEKI P. – CHOLNOKY J. é.n.: Magyar Földrajz I-III. Budapest, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda.
- RADISICS E. (szerk.) 1946: A Dunatáj. (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből, I-III. Budapest, Gergely.

- RATZEL F. 1887: A Föld és az Ember. Anthro-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Fordította Simonyi Jenő. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- RÓNAI A. 1935/a: Tartós államterületek Kelet-Közép-Európában. – Országút, Vol. 1. No., 2. pp. 23–27.
- RÓNAI A. 1935/b: Keletközépeurópa államhatárainak életrajza. (Határtörténeti és politikai földrajzi tanulmány). Kézirat, MTA FKI Könyvtár.
- RÓNAI A. 1939: Nemzetiségi problémák a Kárpát-medencében. – Földrajzi Közlemények, Vol. 67. pp. 461–473.
- RÓNAI A. 1941: Gondolatok a politikai földrajz témaköréből. In: Országos Magyar Sajtókamara Könyvtára, No. 5. Budapest, Stádium, pp. 77–125.
- RÓNAI A. 1942: Hazánk. Budapest, Országos Közoktatási Tanács.
- RÓNAI A. 1945: Közép-Európa Atlasza. Budapest-Balatonfüred, Államtudományi Intézet.
- RÓNAI A. 1947: Területi problémák Közép-Európában. In: Földrajzi Zsebkönyv, 1947. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság, pp. 65–85.
- RÓNAI A. é.n. (1948): Fejezetek a politikai földrajzból. Budapest, Püski nyomda.
- SZÁSZKY-TOMKA J. 1777: Introductio orbis antiqui et geographiam. Pozsony, Kassa, Landerer.
- SZALLER GY. 1796: Magyarország földleírásának rövid foglalattya egygy hozzá tartozandó ujonnan rajzolt mappával egygyütt. Pozsony, Schauff János.
- TELEKI P. 1917/a: Táj és faj. – Turán, Vol. 5., No. 1. pp. 17–30.
- TELEKI P. 1917/b: A földrajzi gondolat története. Essay. Budapest, Kilián Frigyes.
- TELEKI P. 1931: Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In: Asztalos M. (szerk.) Jancsó Benedek emlékkönyv. Budapest, pp. 183–202.
- TELEKI P. é.n. (1934): Európáról és Magyarországról. Budapest, Athenaeum.
- TELEKI P. 1936/a: A gazdasági élet földrajzi alapjai I. Budapest, Centrum Kiadó.
- TELEKI P. 1936/b: A gazdasági élet földrajzi alapjai II. Budapest, Centrum Kiadó.
- TELEKI P. 1937: A tájfogalom jelentőségéről. – Budapesti Szemle, Vol. 247. pp. 129–141.
- TELEKI P. 1941: Szent István birodalma 1941-ben. Budapest, Magyar férficserkészek 1940–1941. évi nemzetnevelő előadásorozata.
- TÓTH J. 2004: Kell nekünk régió? – Iskolakultúra, 11. pp. 48–68.